

Н.Г.Стоколос*

**ПОЛІТИКА УРЯДІВ МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ (1918–1939 рр.)
ЩОДО ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ Й УКРАЇНЦІВ**

*Статтю присвячено розглядові становища православної церкви в міжвоєнній Польщі. З'ясовано, що в основі етноконфесійної політики лежало дві ідеї: за-
порука монолітності держави полягає у віроповідній єдності; церковна унія з
погляду державної інтеграції дає зворотні наслідки. Детально простежено ре-
лізацію заходів щодо трансформації українського православ'я на Волині, Холмици-
ні й Підляшші ("ревідикація сакральних об'єктів і душ").*

Мета дослідження обумовлена необхідністю виявлення в подіях і процесах
буття православної церкви на західноукраїнських землях та етнічних українських
теренах у міжвоєнній Польщі (1918–1939 рр.) особливостей, які були спрямовані
на протидію національному розвитку православних українців та їхньої релігійної

* Стоколос Надія Георгіївна – д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри філософії й соціальних наук Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету.

самоідентифікації. Відтак, основним завданням статті є визначення дискурсу релігійної й національної політики II Речіпосполитої та механізмів її практичної реалізації в зазначений період із урахуванням методів і форм її здійснення та наслідків для української людності Волині, Холмщини й Підляшшя.

Православна церква в контексті державної етноконфесійної політики

Відроджена 1918 р. Польща – II Річпосполита – була багатонаціональною й багатоконфесійною державою. 1931 р. з 32,1 млн. її громадян поляків було 65%. Найчисельнішою національною меншиною були українці (близько 16%), за ними йшли євреї (майже 10%), білоруси (понад 6%), німці (2%). На інші національні групи (литовці, чехи, словаки, росіяни, а також невеликі національні анклавні так звані польських татар і вірменів) припадало близько 1% від загальної кількості населення.

За віросповідною ознакою українська меншина в Польщі поділялася на православних (11,8%) і греко-католиків (10,4%). За переписом 1931 р., серед українців було 2 млн. 855 тис. греко-католиків (60%) і 1 млн. 840 тис. православних (39%). 60 тис. (майже 1%) українців належало до інших віровизнань: римо-католицького (26 тис.), євангелічного (7 тис.) та інших протестантських конфесій (25 тис.).

Територіальне розміщення українців-греко-католиків і українців-православних було досить симптоматичним. Майже всі греко-католики проживали на теренах, які раніше були в складі Австро-Угорщини, а православні – на теренах колишньої Російської імперії. Ця конфесійна диференціація була проявом актуальної навіть у XIX ст. засади – *"cuius regio eius religio"* ("чия земля (управління, влада), того й релігія"). На західних землях України було створено чітко зафіксований конфесійний рубіж – так званий "сокальський кордон", на межі між колишньою Малопольщею (Галичиною) й Волинню та Холмщиною. До 1944–1945 рр. "сокальський кордон", по суті, був межею двох світів – католицького й православного. Чіткий рубіж проходив, з одного боку, по лінії Збараж–Броди–Радехів–Сокаль–Рава-Руська–Любачів (тут проживало від 51 до 69% греко-католиків і 0,2–0,6% православних), а з іншого – по лінії Кременець–Дубно–Горохів–Володимир–Волинський–Томатів–Білогірай (тут було від 18 до 80% православних і лише 0,1–1,7% греко-католиків).

Конфесійна межа, яка відповідала "сокальському кордону", була непорушною, попри спроби її змінити однією зі сторін. Здобутки тієї чи іншої сторони на цьому відтинку місії були мізерними. З одного боку, вдалося здобути кільканадцять тисяч неуніатів, розпорочених по території так званих "східних кресів", головним чином, на Волині, з іншого – понад 20 тис. неоправославних, здебільшого лемків, які намагалися в такий спосіб відокремитися від греко-католицької церкви.

По I світовій війні православна церква в Польщі перебувала в стані хаосу – практично був перерваний її зв'язок із Російською православною церквою (РПЦ), змінився статус (зі становища панівної, державної, вона стала толерованою церквою релігійної меншини).

У відродженій Польщі політична роль православної церкви ототожнювалася з її участю в ліквідації унії на Правобережній Україні 1839 р., зокрема на Волині, а пізніше (1875 р.) – на Холмщині й Підляшші. Роль православної церкви в даних акціях не зводилася лише до добровільного соборного освячення надзвичайно болісної для уніатів трансформації, оскільки вона збагачувалася сакральними об'єктами (церквами, каплицями, духовним закладами, церковними маєтками), які раніше належали греко-католицькій і римо-католицькій церквам. Слід зазначити, що в Польщі міжвоєнного періоду частина ієрархії й духівництва православної церкви все ще сповідувала ідею "великої, святої й триєдиної Русі", водночас, як і римо-католицька церква, виступаючи проти комунізму й радянської влади.

Більшості поляків-католиків православна церква уявлялася проросійською, ворожою польській державності. У суспільній свідомості поляків і в реальній політиці Польщі того часу проявилось багато анахронізмів, коріння яких сягало XVI–XVII ст. До "антихристиянства" було зараховано "українську схизму" не лише в православному, але й в уніатському варіантах¹. У тогочасних католицьких підручниках Закону Божого православна церква інколи трактувалася "костелом схизматичним, не істинним, фальшивим, не апостольським, таким, що не дає спасіння"².

Тож римо-католицька церква розпочала широкомасштабну ревіндикаційну³ кампанію щодо православ'я, намагаючись судовими чи насильницькими методами повернути матеріальні та духовні позиції, втрачені внаслідок прилучення уніатських епархій до православної церкви (ревіндукувати "душі", маєтки, будівлі, землі та ліси, що вже належали православної церкві).

Політика державної влади щодо православних не була чітко визначеною, особливо в початковий період правління національних демократів (ендеків), хоча вона вже тоді зумовлювалася націоналістичною концепцією їхньої східної політики⁴.

Польська націонал-демократія виходила з концепції пріоритету загальнонаціональних інтересів над "дрібними" прагненнями нацменшин країни. Роль суверена мав відігравати польський народ, який уважався єдиним носієм культурних надбань. Фактичний творець цієї концепції – відомий польський політик Р.Дмовський – у меморандумі, представленому комісії з польського питання вищої ради Паризької мирної конференції (1919 р.), так висловив її суть: "Треба створити такий кордон, де було б поселено стільки поляків, які б чисельністю своєю полонізували місцеве українське населення... Там, де ми можемо помножити свою силу й свою цивілізаційну місію, поглинаючи інші елементи, жодне право не забороняє цього, і робити це ми зобов'язані"⁵.

Ендеки прагнули створити мононаціональну державу шляхом примусової асиміляції неполяків. Отже, в їхніх політичних планах була латинізація "східних кресів", і питання про нормалізацію правового статусу православної церкви не порушувалося⁶. Однак тривалий час не можна було замовчувати й ігнорувати проблеми кількомільйонної конфесії, оскільки уряд мав гарантувати релігійні свободи своїм громадянам згідно з прийнятими ним за Ризьким договором 1921 р. зобов'язаннями.

У підґрунті державної політики II Речіпосполитої щодо слов'янських меншин лежало дві ідеї. Перша: основою державної єдності є віросповідна єдність. І друга: церковна унія з погляду державної інтеграції дає зворотні наслідки. Вони впливали з традиційної національної політики давньої Речі Посполитої, з історичного досвіду впровадження церковної унії на "руських" землях. Виявилось, що унія, яка від Берестейського собору 1596 р. була визначальним чинником державної політики щодо православної людності, спричинилася до утворення з греко-католицької церкви "інституціонального риштування українського національного сепаратизму"⁷. Саме тому в період "другої незалежності" (1918–1939 рр.) державна влада намагалася обмежити сферу впливу греко-католицької церкви, а також була проти запровадження нового католицького обряду – східновізантійського, убачаючи в цьому небезпеку посилення російського впливу й навіть розвитку української та білоруської самосвідомості.

У Польщі існувало дві концепції державної політики стосовно православної церкви, які заперечували одна одну: перша орієнтувалася на її ліквідацію, а друга – на "організаційну перебудову" церкви в потрібному державі напрямку. Ліквідаційна концепція виходила із засновку, що найефективнішим засобом державної та національної інтеграції є віросповідна єдність, і що православна церква (за своєю природою й суттю проросійська) дедалі більше українізована може стати чинником дезінтеграції. Це було реакцією на політичну роль Російської правосла-

вної церкви під час поділів Польщі. Вона підсилювалася також почуттям тривоги за майбутні польсько-російські стосунки. Тут інтереси держави та римо-католицької церкви збігалися, хоча взаємини між ними в цій площині склалися по-різному.

У перші повоєнні роки, у період зростаючої ворожості католиків до православних, під час розгортання ревіндикаційної кампанії, державна влада діяла під тиском римо-католицької церкви. Однак поступово, намагаючись зберегти суспільну стабільність, держава пригальмовує наступальну політику, свідченням чого є ставлення на межі 1920-х–1930-х рр. до ревіндикаційних акцій. У другій половині 1930-х рр., у період реалізації програми "зміцнення польськості" на східних землях II Речіпосполитої, бруталність її методів змусила римо-католицьку церкву, яка все ще була зацікавлена в послабленні православ'я, офіційно відмежуватися від цих акцій. Державна влада намагалася використати місійний потенціал римо-католицької церкви у своїх політичних інтересах. У цей час католицизм оцінюється державними органами як чинник націєтворчий, трактується прагматично, як інструмент державної політики, без глибокої релігійної мотивації.

Досвід показав, що ліквідувати православ'я неможливо з причини значної кількості його послідовників, укоріненості, а також наявності конституційних гарантій і загрози викликати ворожі настрої щодо Польської держави. Саме звідси випливає друга концепція – "організація" православної церкви, себто її докорінної перебудови на взірць національної польської церкви.

Наприкінці 1930-х рр. виразно фіксується вибіркоче, регіональне застосування цих двох концепцій. Перша, "ліквідаційна", домінувала на Холмщині й Підляшші, а також у прикордонній із радянською Україною смузі, на Волині; друга, організаційна, – на інших теренах, заселених православними, хоча й тут держава вряди-годи вдавалася до першої концепції.

Подібно до того, як державі не вдалося успішно здійснити ліквідаційні заходи на вказаних вище територіях, їй (державі) також не вдалося радикально вплинути на процеси "перебудови" православної церкви в потрібному напрямі. Зазначимо, що істотну роль в інспірації цих процесів вона все ж відіграла.

По-різному уявляючи характер майбутньої православної церкви в II Речіпосполитій, церковні, українські громадські й державні діячі солідаризувалися в обстоюванні позиції незалежнення її від Російської православної церкви.

Позиція єпископату православної церкви полягала в тому, що, по-перше, вона має бути за своїм характером російською, а її устрій – синодально-консисторським, водночас із можливістю участі світських осіб в управлінні. Це дозволило б повністю зберегти владу єпископату в церкві та зміцнити його позиції в стосунках із державою. По-друге, церква повинна бути незалежною від державної влади, користуватися в повному обсязі всім своїм майном і майновими правами, здобутими в колишній Російській імперії. Якщо йдеться про внутрішній устрій, то це має бути церква автокефальна, але з дозволом на це "матері-церкви" (РПЦ).

Друга модель, яку намагалися реалізувати українські громадські діячі, полягала в тому, що церква має бути за своїм національним характером українською (принаймні на теренах, заселених українцями), її устрій – соборним, що гарантуватиме участь мирян в управлінні. Прибічникам такої моделі буття православної церкви в Польщі вона вбачалася незалежною від держави. Один із визначних ідеологів і промоторів цієї концепції А.Річинський у фундаментальній праці "Проблеми української релігійної свідомості" (1933 р.) виклав своє бачення майбутньої реорганізації церкви таким чином: усі українські (на Поліссі, Волині, Холмщині, Підляшші) й білоруські парафії підлягатимуть своїм єпископам, а ті, своєю чергою, об'єднаються у дві митрополії – українську й білоруську; вони обидві підпорядковуватимуться патріархові, який виступатиме символом єдності церкви й опікуватиметься православними меншинами – росіянами, чехами, поляка-

ми⁸. Ішлося про таку церкву, яка мала бути своєрідною інституціональною формою життя українців, адже білоруський національний рух не висував вимог щодо особливої ролі й місця православної церкви в суспільному й національному житті, він лише несміливо заявляв про потребу богослужінь білоруською мовою.

І, зрештою, третя позиція: церква польського характеру, обмежена в правах власності на церковне майно й землі, ба більше – позбавлена зовнішньої опори й цілковито підпорядкована державній владі (вона реалізуватиме її політичні цілі щодо нацменшин – української, білоруської, російської). Зрозуміло, її обстоювали вищі державні діячі.

Історія православної церкви в Польщі 1918–1939 рр. віддзеркалює існування й переплетення трьох наведених вище концепцій: це боротьба різних політичних сил за певне інституціональне обличчя церкви і її суспільно-політичні функції.

Концепція державної політики в ставленні до православної церкви формувалася впродовж усього міжвоєнного двадцятиріччя й про завершену, цілісну програму можна говорити лише під кінець існування II Речіпосполитої.

Правовий статус і структура православної церкви в Польщі визначалися й регулювалися низкою урядових і церковних документів, прийнятих упродовж 1920-х–1930-х рр., до й після проголошення її автокефалії 17 вересня 1925 р. Ці документи обумовили синодально-консисторський устрій православної церкви (офіційна назва – "Польська автокефальна православна церква", у церковних документах – "Свята автокефальна польська православна церква"), якою мав управляти синод у складі всіх єпископів під орудою екзарха-митрополита. Було встановлено 5 єпархій: митрополіча Варшавсько-Холмська, Віленська, Поліська, Гродненська й Волинська. Кандидатури на вищі церковні посади повинні були погоджуватися з державними органами. Єпископи мали складати присягу на вірність державі. Висвячення, а також усунення священників із парафії узгоджувалося з відповідним воеводою. На ці посади могли бути призначені громадяни Польщі, які здобули теологічну освіту у визнаних урядом Віленській і Кременецькій духовних семінаріях, державному православному богословському ліцеї та на православному богословському факультеті Варшавського університету. Державна влада взяла на себе утримання навчальних закладів, в яких здобували освіту кандидати на духовний сан.

Утворення нових парафій і єпископських посад вимагало державної санкції. Церковний маєток уважався державною власністю (цим становище православної церкви відрізнялося від римо-католицької). Єпископи, члени консисторії, а також парафіяльні священники утримувалися коштом держави.

Від православної церкви вимагалось провадження актів громадянського стану польською мовою. Цією ж мовою православне духовництво та ієрархія мали послугуватися в стосунках із владою, у духовних судах, у викладанні предметів у теологічних закладах, а також при видачі консисторіями документів. Православні отримали право публічного відправлення богослужінь і виконання релігійних обрядів, викладання релігії для православних учнів у загальноосвітніх школах рідною мовою. Духівництву було гарантоване право користування церквами, житловими та господарськими будівлями при сакральних об'єктах, а також виділеннями для православних парафій угіддями.

Єпископам було дозволено організовувати церковні братства, статuti яких підлягали затвердженню міністерством релігійних віровизнань та народної освіти.

13 квітня 1925 р. синод прийняв до розгляду проект "Положення про внутрішнє канонічне впорядкування Святої автокефальної польської православної церкви". Лише 10 грудня 1938 р. було видане розпорядження уряду про визнання "Внутрішнього статусу Польської автокефальної православної церкви".

Правовий стан церкви регулювали такі акти: декрет президента Речіпосполитої від 18 листопада 1938 р. "Про ставлення держави до Польської автокефальної православної церкви", розпорядження ради міністрів від 10 грудня 1938 р. "Про визнання внутрішнього статуту Польської автокефальної православної церкви". Відтак унормування становища церкви мало для неї позитивне значення, але декрет президента мав на меті створити правові умови для втручання державної влади у внутрішні справи церкви.

У середині міжвоєнного періоду (на 1930 р.) православна церква складалася з 5 єпархій, 124 благочиній і 1435 парафій. За національною ознакою – за мовою православних – 45,4% становили українці, 32% – білоруси, 13,2% – поляки, 2,7% – росіяни, 0,6% – чехи. Отже, домінували українці та білоруси, проте ієрархія (здебільшого російська) намагалася не допускати поширення українського впливу. На цьому тлі виникали гострі конфлікти між зросійщеним духівництвом і вірними (особливо на Волині), а також між різними національними групами православних. Ішлося, насамперед, про мову богослужінь: українці, незначною мірою білоруси й частина поляків вимагали відправ рідною мовою. Українці намагалися утворити власну національну єпархію.

Поза сумнівом, на користь державної влади потрібно віднести факт остаточного, хоча й запізненого, урегулювання юридичного статусу православної церкви, що сприяло нормалізації державно-церковних відносин⁹. Ставлення державної влади до питання розмірів і матеріальних можливостей православної церкви впливало з оцінки її політичної ролі. У перші роки воно значною мірою обумовлювалося атмосферою своєрідного реваншу, контрастності, антиросійськими настроями, а також намаганням отримати максимальну компенсацію за втрати від наслідків поділів Польщі. Із плином часу, у міру розвитку українського національного руху, політичні цілі в ставленні держави до цієї церкви набули іншого спрямування – запобігти розвиткові руху, позбавити його інституціональної опори та підтримки з боку православної церкви.

Щодо православної церкви політика держави залишалася незмінною – обмеження в матеріальному й територіальному впливах. Практично протягом усього міжвоєнного періоду не були врегульовані такі важливі питання, як кількість храмів, парафій, монастирів, справи земельної власності та нерухомості, що становило джерело постійних конфліктів між православною й католицькою церквами.

Державна політика цього періоду була спрямована на полонізацію православної церкви й роз'єднання сільських спільнот, якими були парафії. Іншими словами, вона була зорієнтована на створення умов для трансформації православ'я, що вдалося лише частково. Зменшилася кількість парафій у порівнянні з передвоєнним періодом на половину; на 30% скоротилася кількість парафіяльних філій. Але водночас це призвело до загострення міжконфесійних стосунків і пробудження антидержавних настроїв. Скасування парафій і монастирів, закриття храмів, зокрема й тих, які становили значну архітектурно-мистецьку цінність, драматична, а, по суті, варварська акція нищення церков на Холмщині 1938 р. – усе це не могло не впливати на настрої й поведінку православних. А.Гірський, один із критиків тогочасного становища православної церкви в Польщі, писав, що "...витворився дивний паралогізм – "польонізуєчесья" московське православ'я рятує себе тим, що бореться навіть із примарою спольщення. Не трудно розгадати й науково висвітлити цей паралогізм. Полонофільство московського православ'я є ніщо інше, як прояв національної мімікрії чи "охоронного пристосування", котре польські політики помилково приймають за польську асиміляцію..."¹⁰. Він небезпідставно твердив, що "московське духівництво розгадало, про що поляки мріють, до чого вони стремлять і при яких умовах серед них можна втриматися", "тому воно (православ'я – Н.С.) придбало собі польське охоронне забарвлен-

ня, щоби створити в очах польських націоналістів враження спольщення та поставити себе під опіку"¹¹.

Державно-церковна політика 1918–1939 рр. проявилась у різних формах і методах: тиск на православних із метою впровадження в церкві польської мови й зміни календаря; активне втручання держави в питання церковних призначень; обмеження діяльності братств та інших організацій, які сприяли світському елементу в церкві. Загалом ця політика за двадцять років зазнала певної еволюції й мала три етапи: перший – 1918–1925 рр.; другий – 1926–1935 рр.; третій – 1935–1939 рр.

Період до 1925 р. характеризується переплетенням двох концепцій щодо слов'янських меншин – національної асиміляції й водночас деяких поступок, особливо в мовній сфері, або елементів державної асиміляції при домінуванні ендецької програми колонізації східних земель.

У 1926–1935 рр. національна політика будувалася на засадах державної асиміляції. Її метою була радикальна зміна негативного ставлення українського населення до Польської держави, яке, крім іншого, стало наслідком українопопулярної серед українців ендецької політики національної асиміляції. Вона спиралася на концепцію прометеїзму пілсудчиків, яка мала значний вплив на польську політику міжвоєнного періоду. Сутність прометеїзму полягала у відведенні Польщі ролі легендарного Прометея, який приніс людям вогонь – у визволенні неросійських народів СРСР від більшовизму. На його руїнах мала постати федерація напівзалежних від Польщі держав, населення яких із часом мало бути колонізоване. Державна асиміляція передбачала формування в середовищі національних меншин свідомого почуття належності до Польської держави¹². Ідея державної асиміляції не була сконцентрована в конкретній програмі уряду, однак простежувалася в окремих заходах стосовно слов'янських національних меншин. Сам Ю.Пілсудський не виявляв зацікавленості національними проблемами, але все ж таки певна ініціатива в цьому напрямку проявлялася. Мабуть, найсерйознішою спробою вироблення цілісної програми національної політики був запропонований 18 серпня 1926 р. міністром внутрішніх справ К.Млодзяновським проект "Основних положень ставлення державної влади до національних меншин", який обговорювався в раді міністрів. Ю.Пілсудський під час дискусії вважав за потрібне триматися напрому державної асиміляції. Однак положення цього проекту не були прийняті як директива для державного апарату, а лише як основа для подальшої розробки програми національної політики уряду¹³. Отже, ідея державної асиміляції стала головною засадою державної політики.

Водночас із національними проблемами й конфесійними трансформаціями в період до й після 1925 р. простежується спроба реалізації регіональних ідей. Найпоширеніше їх було втілено на Волині під час перебування на посаді волинського воєводи Г.Юзефського¹⁴, який уважав, що українську людність потрібно "здобувати для польської державності", ізолюючи від "сепаратистського руху з боку Східної Галичини через зміцнення так званого сокальського конфесійного кордону"¹⁵. Отже, спосіб мінімізації національно-конфесійних конфліктів на Волині вимагав, із погляду воєводи Г.Юзефського, "толерантності до українського руху в православній церкві й рішучої протидії неоунійній акції"¹⁶. Саме в цей період українізація православної церкви на Волині була найбільш успішною: загалом почали послуговуватися українською мовою в богослужбовій практиці, у релігійній освіті в школах, у справах церковної адміністрації. Варто наголосити, що водночас воєводська влада не випускала з поля зору справи впровадження польської мови в церкві (катехізація учнів у школах із польською мовою навчання там, де не було опору з боку православного населення)¹⁷.

У Люблінському воєводстві політика центральної й місцевої влад повністю збігалася: не допускати українізації православної церкви, запроваджувати польську мову в богослужінні, по можливості відокремлювати й організовувати в особну конфесійну групу поляків у православній церкві, іншими словами – формувати православну церкву на польський взірець. Із цією метою міністерство віровизнань та народної освіти в 1929 р. зажадало від воєводи докладної інформації про те, в яких парафіях священники послуговуються українською мовою й скільки в них православних поляків. Воєводська адміністрація, виконуючи цю вказівку, почала вимагати вичерпну інформацію від староств про те, якою мовою моляться різні національні меншини. 1934 р. на Люблінщині розпочалася кампанія, спрямована на "очищення парафій від священників та інших духовних осіб", які вважалися "політикуючими українцями". Це був початок систематичної антиукраїнської діяльності державної адміністрації з перетворення православної церкви на "національну польську" православну церкву.

На північно-східних землях через кволість білоруського національного руху державна влада (центральна й місцева) не докладали особливих зусиль для зміни національного характеру церкви, а православний люд уважали схильним до асиміляції – національної й конфесійної.

Іншими словами, незалежно від офіційного державного курсу асиміляційної політики в 1926–1935 рр., там, де можна було не наражаючись на небезпеку викликати національно-конфесійний протест, який би загрожував державній безпеці та суспільній стабільності, у православних церквах активно впроваджувалася польська мова й активізувалися польські етнічні групи православного віросповідання.

Період від 1935 р. (по смерті Ю.Пілсудського) характеризується поступовим наростанням (аж до вироблення чіткої програми) тенденції національної асиміляції¹⁸. Як домінуючу цінність державні ідеологи II Речіпосполитої щораз частіше висувають націю, а як джерело державної моці та незалежності – велич і згуртованість польського народу. Тож у державній політиці домінуючою стає тенденція національної асиміляції. Під кінець 1935 р. постає комітет у справах національностей, який на першому ж своєму засіданні декларував, що "...православна церква повинна стати інструментом поширення польської культури на східних кресах, отже, необхідно докладати зусиль до спольщення православ'я й припинення його українізації"¹⁹.

Промовистим свідченням ставлення до українства в цей час може бути думка, висловлена міністром внутрішніх справ М.Зандром-Косцяловським під час офіційного візиту до нього українців – послів сейму, яких надзвичайно непокоїли стан і перспективи українського шкільництва на Волині (1936 р.). На їхні запити міністр відповів таким чином: "Я не дискутуватиму про Волинь як землю українську, чи національну свідомість населення Волині. Це ні до чого не призведе, і тут ми з вами спільної мови не знайдемо... Не заперечую, що на Волині існує етнічна маса, яку ви називаєте українцями. Зрештою, я вже з куртуазною метою вживаю назви "українець", замість "русин". Але зрозумійте й ви, панове, що край є польський. Отже єдина дорога – це асиміляція Волині, як і взагалі всіх українців у Польщі"²⁰.

Отже, політика денаціоналізації непольської людності на "східних кресах" набула рис чіткої програми – домінування військових чинників, застосування брутальних методів і, зрештою, спроби активізації різних польських організацій та об'єднань, державних і самоврядних адміністрацій. У цих акціях була зацікавлена також і римо-католицька церква – офіційно участі в них вона не брала, хоча дії польської влади, поза сумнівом, відповідали її інтересам.

Характерним явищем цього періоду став інспірований військовими "рух православних поляків". Важливою акцією, спрямованою на "винародовлення"

православ'я в Польщі, творення "польського православ'я", стало висвячення в єпископи 1938 р. на домагання міністерства визнань та народної освіти двох православних військових капеланів. Це були протоієреї Г.Шреттер (із волинських німців) і К.Семашко (білорус). Відразу по цьому волинський архієпископ Олексій (Громадський) у приватній бесіді з І.Власовським (на той час секретарем Волинської духовної консисторії) висловив думку, що "це приготовлена поляками нова ієрархія", а стара (тогочасна) через якийсь час піде "на спокій"²¹. Ще одним проявом драматичного становища православної церкви в Польщі стала промова владыки Олексія 14 серпня 1938 р. у Володимирі-Волинському під час урочистостей, присвячених 950-річчю хрещення України-Русі. У ній він наголосив: "О, те майбутнє... Коли намагаєшся підняти завісу того таємного майбутнього – страшно становиться... А що, коли гріхи наші переповнили чашу гніву Божого? А що, коли цей ювілейний рік є для нас судним, і Господь уже важить нас на вазі правди своєї? ... О, горе тоді..."²². Дещо згодом він висловив І.Власовському своє сподівання, що "польське православ'я" "великий спротив у Польщі знайде якраз в українському православ'ї, яке вже в історії показало себе в XVII–XVIII ст. у боротьбі з унією"²³.

"Польське православ'я" не знаходило широкої підтримки з боку населення, не вкорінювалося й не поширювалося. Характерно, що виникло воно в північно-східних воєводствах – Білостоцькому, Новоградському, Поліському й Віленському, заселених здебільшого білорусами, або, як вони самі себе називали, "тутешніми" чи "тутейшими", тобто етнічним елементом, схильним до асиміляції. А через кволість білоруського національного руху в православній церкві, на цій території її російський характер не порушувався. Російськість православ'я тут поступово еволюціонувала в польськість, чого, як уже зазначалося, не було ані на Волині, ані на Люблінщині, де існували сильні українізаційні тенденції. Утім, і там спостерігалися активні, проте безрезультатні, спроби організації православних поляків.

Волинь і Люблінщина натомість стали полігоном енергійних ревіндикаційно-полонізаційних акцій, промотором яких був координаційний комітет у Любліні. Подібні комітети поставали в інших місцях, а їхнім аналогом на верховному щаблі був координаційний комітет при національно-освітньому інституті у Варшаві.

Полонізаційні акції як на Волині, так і на Люблінщині, мали свої особливості. На Волині домінував брутальний примус до віросповідної конверсії (зміни), що обґрунтовувалося політичною ситуацією, а також великим значенням цієї території з погляду державної безпеки й оборони. Акція здобуття православних для католицизму на Волині розпочалася наприкінці 1937 р. й посилилася в першій половині 1938 р. У ній брали участь військові (корпус охорони прикордоння (КОП)), а допомагала – адміністрація (державна та самоврядна). Католицька церква офіційно не втручалась, починаючи діяти лише тоді, коли група православних у тому чи іншому населеному пункті "готова була прийняти католицизм". Наскільки владі вдалося реалізувати свої плани, встановити проблематично.

Суть проблеми полягає, однак, не в переході тієї чи іншої кількості православних на римо-католицьке віросповідання, а в обставинах і методах, якими здійснювалася ця конфесійна конверсія. Власне це, замість асиміляції православної людності, призвело до протилежних наслідків – посилення процесу українізації православної церкви й пробудження національної самосвідомості українців (передусім на Волині).

За ініціативою волинського воєводи О.Ґавке-Новака була розроблена (лютий 1939 р. – затверджена міністерством внутрішніх справ) "Політична програма державної політики Польщі на Волині". Вона була націлена на подальшу полонізацію та колонізацію краю. Програма складалася з низки розділів. Перший присвячувався проблемі православного населення Волині ("Реалізуючи польську програ-

му щодо руського (українського) населення, потрібно мати на увазі, що не все православне населення може бути до цієї нації зараховане. Не можна ідентифікувати православних із руською (українською) нацією. Боротьба за душі несвідомого православного населення мусить бути піднята польською громадськістю, і ця боротьба в державних інтересах повинна закінчитись перемогою²⁴). У цьому ж розділі розкривалися засоби досягнення мети – пропонувалося утворювати осередки православних поляків, які б започатковували ефективну колонізацію, охопити "несвідому" українську молодь польськими напіввійськовими організаціями, посилювати польський вплив у сільськогосподарських гуртках і кооперативах, посилити польську пропаганду в органах місцевого самоврядування.

У наступному розділі, де йшлося про використання термінів "русини" та "українці", вказувалося: "Прогресуючий національний процес в українському суспільстві призвів до того, що назви "українець" і "український" стали символом ворожого Польщі напряму й відцентрового руху, який ставить за мету утворення України на землях, що входять до складу Польської держави й на яких одвічно проживають поляки"²⁵. Далі наголошувалося, що терміни "українець" та "український" слід уживати лише стосовно тих осіб, які усвідомлюють і відчувають себе українцями. В інших випадках замість цих визначень пропонувалося використовувати слова "русин", "руський" і такі нейтральні назви, які б нічого спільного з національністю не мали, як, наприклад, "православний", "волиняк", "тутейший". Творці програми вважали, що її втілення сприятиме повній асиміляції українців. Значна увага приділялася уніфікації календаря, плеканню нової генерації православного духівництва, яке б допомагало колонізувати українців. Планувалося створити таку систему відбору абітурієнтів духовних навчальних закладів, щоб жоден свідомий українець не міг до них потрапити. Українцями ставився шовіністичним був розділ "Принципи співжиття польського населення з непольським". Тут українці, які на Волині становили абсолютну більшість, ставилися в один ряд із національними меншинами (чехами, німцями, росіянами). У всіх громадських і господарських організаціях влада мала твердий намір забезпечувати польській мові й культурі перевагу над іншими. Ця програма була таємною, до ознайомлення з нею допускалося обмежене коло осіб²⁶.

Особливу увагу координаційний комітет звернув на Холмщину. Тут усіх православних було поділено на три категорії: ті, що розмовляють польською мовою і яких можна схилити до прийняття римо-католицизму; ті, які міцно прив'язані до православ'я, але не є свідомими українцями, тому не потрібно їх схилити до зміни віровизнання, але слід переконувати, що релігія не є визначальною щодо національної ідентифікації; зрештою, третя категорія українського населення – ті, хто перебував під впливом українських національних партій та ідеї українізації православ'я. Щодо представників цієї категорії, рекомендувалося зайнятися формуванням їхньої лояльності до Польської держави, нейтралізувати вплив таких осіб шляхом ліквідації українських населених пунктів і розподілом їхніх мешканців по польських поселеннях. Православних священиків вимагалось беззаперечно підпорядковувати колонізаційній акції в православній церкві й з цією метою здійснювати над ними постійний нагляд.

Посилилися дії державних органів із метою обмеження впливу православної церкви: постійно зменшувалася кількість церков, усувалися священики з парафій, не дозволялося створювати православні товариства й братства. 1938 р. розпочалося нищення церков на Холмщині. У зв'язку із цією варварською акцією ревіндикаційно-колонізаційна діяльність набула характеру відвертої, нічим не прихованої, "війни з православ'ям" (чого раніше намагалися уникати, доводячи, що влада виступає проти політичної, антидержавної діяльності під прикриттям православної церкви).

Отже, наприкінці 1930-х рр. тенденція колонізації східних земель перетворилася на конкретну державну програму дій, яка виявлялася в безоглядній колонізації православних у Віленському, Новогрудському, Поліському, Білостоцькому й трьох північних повітах Волинського воєводства, теренів, заселених переважно православними білорусами. Подібне відбувалося в Люблінському воєводстві, де православних уважали колишніми уніатами, католиками, а, отже, поляками, які були силоміць переведені на православ'я. Натомість Волинь (крім трьох північних повітів) через розвиток тут українського руху й українізацію православної церкви, на думку державних органів, для енергійних колонізаційних акцій була непридатна.

У підсумку колонізація призвела до зворотних наслідків бо, незважаючи на розкол у православній церкві, якому в державній політиці відводилася певна "конструктивна" роль (насадження польської культури на "східних кресах") колонізація в другій половині 1930-х рр. викликала серед населення цих теренів II Речіпосполитої настрої, надзвичайно небезпечні з погляду державної цілісності. Колонізаційні дії вже від початку були приречені на невдачу, оскільки спричинили зіткнення традиції православної церкви з польськістю, ототожнюваною з католицизмом.

Підсумок державної національної й церковної політики був невтішним. Серед православного населення II Речіпосполитої та за її межами утвердилося переконання про існування в Польщі релігійного тиску, а наприкінці 1930-х рр. – терору, посиленого міжконфесійними поділами й конфліктами. Православна церква – переважно через реалізовану владою політику – не стала чинником поєднання з державою автохтонних слов'янських меншин, які проживали на своїй землі, що в державно-адміністративній термінології іменувалася "східними кресами".

Реалізація заходів щодо трансформації українського православ'я на Волині, Холмщині й Підляшші

Оскільки державна політика асиміляції слов'янських нацменшин, особливо українців, супроводжувалася паціфікацією "східних кресів" і ревідикацією сакральних об'єктів і "душ", необхідно дослідити її основні етапи, особливості та методи.

Перша фаза ревідикації припадає на 1918–1924 рр. У цей час на західноукраїнських землях влада зачиняла та нищила православні церкви. Ця акція розпочалася відразу ж після вступу польських військ на терени, які населяла православна людність. Ієрархія римо-католицької церкви насамперед забирала православні сакральні об'єкти (церкви, монастирі) та парафіяльні будівлі. За декілька місяців було захоплено майже 400 церков, а в наступні роки (до 1925 р.) – до 500 об'єктів. Як указують польські джерела, у цей період ревідикації було піддано до 80% колишніх католицьких і уніатських церков, а також багато споруд, які ніколи католикам не належали²⁷.

Слід зазначити, що тиск на православне населення розпочався ще перед проголошенням Польської держави. У другій половині 1918 р. західноукраїнські та західнобілоруські землі були зайняті австро-угорськими військами, але поляки вже мали там досить широкі права й повноваження. Уже тоді в багатьох місцевостях фіксувалися випадки утисків православних поляками-католиками: заборонялися релігійні відправи, зачинялися й нищилися культові споруди. Православне населення спочатку не чинило помітного опору, оскільки не було кому його організувати. Ще під час I світової війни населення Холмщини, Підляшшя, Волині та Полісся зазнало величезних людських, духовних і матеріальних втрат. У червні–липні 1915 р. російська армія примусово евакуювала із цих земель понад 300 тис. українців, що майже на 80% зменшило чисельність українського населення²⁸. Значними виявилися й культурно-мистецькі втрати: до Російської імперії були вивезені церковні дзвони, коштовне начиння, бібліотеки й архіви. Із Холма росія-

ни евакуювали Свято-Богородичне братство (з друкарнею та видавництвом), духовну семінарію, церковно-археологічний музей тощо²⁹.

Спорожнілі православні храми руйнувалися. Коли в 1918–1920-х рр. населення почало поступово повертатися до своїх домівок, то виявилось, що знищено не тільки господарства, а й храми (частину з них було перетворено на костели). Релігійне питання на Холмщині переросло в проблему громадського й національного значення³⁰. Підляський ординарій Г.Пшездзецький 11 грудня 1918 р. видав розпорядження, в якому наказував повернути римо-католицькій церкві закриті свого часу російським урядом і перероблені на православні греко- чи римо-католицькі храми. 16 грудня 1918 р. прем'єр Польщі Морачевський і міністр внутрішніх справ Тугут видали декрет, згідно з яким майно православної церкви, котрим православне населення не користувалося через евакуацію, переходило до тимчасового розпорядження держави. Важливим урядовим документом, на підставі якого в подальшому здійснювалися акції ревіндикації церков, було "Розпорядження комісара східних земель" від 27 жовтня 1919 р.

9 липня 1921 р. було видано новий декрет, згідно з яким чинність попередніх розпоряджень щодо культових цінностей поширювалася на всі території, що за Ризьким мирним договором увійшли до складу Польщі. Отже, усе майно православної церкви – споруди, землі, ліси – перейшло в розпорядження Польської держави. Майже 20 тис. га церковної землі розподілили головним чином між військовими осадниками³¹.

Методи та форми ревіндикації й конфіскації були різні. Так, лише на Холмщині й Підляшші було зачинено 104 храми, знесено 55, спалено 36 і висвячено на католицькі 137 об'єктів православної церкви³². За іншими джерелами, на цих теренах із 383 парафіяльних та філійних церков 1918 р. було зачинено 11, знищено 59, а 150 перетворено на римо-католицькі. Православним тут спочатку залишили 63 церкви, а на кінець 1930-х рр. на 230 тис. православних українців припадало лише 54 храми³³. До кінця 1938 р. було зруйновано майже 170 церков³⁴.

Акція ревіндикації відзначалася брутальністю та неприхованою зневагою духовно-національних святинь автохтонного населення. 1919 р. було знищене підземелля, а також цвинтар Холмського православного собору з похованнями єпископів, настоятелів та ктиторів³⁵.

Непоодинокими були випадки блюзнірства: на іконах виколювали очі, зображенням Христа та святих обрізували ноги, ризами покривали долівки. Церкви розбирали, палили, а іноді підривали³⁶.

Отже, ревіндикація цього періоду спрямовувалася на відбирання в православних церков і, в окремих випадках, на нейтралізацію пастирської діяльності в місцевостях, де зачинялися або висвячувалися на католицькі колишні православні храми. Частково практикувалася й "ревіндикація душ", тобто навернення православних на католицизм.

Ревіндикація мала на меті не тільки повернути римо- та греко-католикам втрачену власність – таким чином православної людності було вказано, що головною в Польщі є римо-католицька церква. Ревіндикаційні акції відразу "поставили на місце" ієрархію православної церкви в Польщі, змусили її бути покірною й терплячою.

Перша фаза ревіндикації характеризувалася насильством над православною церквою, що було реакцією на попереднє насильство з боку православної церкви. Головним чином, воно пояснюється наміром римо-католицької ієрархії ліквідувати православ'я. Проте ця спроба окатоличення "східних кресів" "кавалерійською атакою" мала політичні передумови. 1937 р. ксьондз С.Вишинський, майбутній примас римо-католицької церкви в Польщі, писав, що "в цій війні найважливішу роль відіграє католицький костел, а також свідоме свого патріотичного покликання духовництво й чернечі ордени, зокрема Акція католицька, – це безсумнівно.

Якщо польська державна політика в усій Речіпосполитій є тісно поєднаною з католицизмом, то це поєднання найбільш очевидне й необхідне на східних кресах. Реагуючи на звернення Москви до імперіалістичної політики Івана Грозного, Петра Великого й Катерини, Річпосполита повинна стати на шлях кресової політики Баторія, тобто поширення й поглиблення на східних рубежах католицької культури³⁷.

Однак перша фаза ревіндикаційної акції на "східних кресах" була стримана завдяки активній сеймовій діяльності послів із цих земель, а також бурхливій реакції світової громадськості й преси. 8 лютого 1924 р. в сеймі відбулося обговорення проекту статуту "Про врегулювання справи власності костелів і церков, які викликають суперечку між католицькою й некатолицькою людністю". Наприкінці травня 1924 р. українські послы вимагали ухвалення статуту, який би внормував спірні питання церковної власності. Два міністри (Грабський і Миклашевський) теж гостро виступили проти окремих акцій. 24 травня 1924 р. ревіндікацію було зупинено постановою ради міністрів через "шкоду костелу католицькому"³⁸.

Початок другої фази ревіндікаційних акцій припав на останні роки першого десятиріччя II Речіпосполитої. Реалізувати тогочасну програму ревіндікації римо-католицька церква фактично не спромоглась, але її ініціатива в цій справі спричинила велику напругу в стосунках між православними й католиками. 1929 р. римо-католицький єпископат розпочав низку процесів проти Волинської, Поліської, Віленської та Гродненської православних консисторій, вимагаючи в судовому порядку повернення храмів, парафіяльних будівель і церковної землі. Латинські єпископи висунули претензії на 724 храми, кафедральні собори в Кременці, Луцьку, Пінську та монастирі: Віленський, Дерманський, Жировицький, Зимненський, Корецький, Мілецький і Почаївську лавру³⁹. Якщо врахувати, що загальна кількість православних церков у Польщі на цей час становила 1169, то зрозуміло, що означала втрата понад семисот культових споруд⁴⁰!

На Підляшші з 320 православних церков католицький єпископ Г.Пшездецький зажадав передати йому 248. У Гродненській єпархії з 174 церков костел вимагав аж 159. Із загальної кількості храмів, на які претендували римо-католицькі єпископи, на Волинську єпархію припало 155. Глава православної церкви в Польщі митрополит Діонісій засвідчив, що коли б ці позови були задоволені, то православна церква втратила б до двох третин своїх святинь⁴¹.

Свої позови католицькі ієрархи мотивували тим, що всі ці храми та маєтності в минулому належали римо- чи греко-католикам, а російський уряд відібрав їх і передав православним. Другий аргумент латинських єпископів полягав у тому, що ці храми, землі та майно необхідні для задоволення релігійних потреб римо-католицького населення "східних кресів". Безпідставність цього твердження незабаром виявилася очевидною: у 65 місцевостях, де збиралися повернути католикам православні церкви, вони просто не проживали; у 73 – їх було не більше 5%; у 76 – не більше 20%⁴².

Ініціатори ревіндікації не очікували на рішення судів у цій справі й оперативно приступили до реалізації своїх намірів: почастишали випадки знищення православних храмів. Упродовж 1930 р. тільки у Варшавсько-Холмській єпархії було закрито понад 10 церков.

Слід наголосити, що ця фаза ревіндікації збіглася із сумнозвісною пацифікацією – репресивною акцією польської влади, яка здійснювалася в східних регіонах держави. Економічна криза, страйки, пацифікаційні акції, яким було піддано до 800 сіл, нові претензії римо-католицьких єпископів на володіння православними храмами, земельними угіддями та культовим майном у край загострили суспільно-політичну ситуацію в Польщі⁴³.

Цього разу опір ревіндикації здійснювала не лише православна громадськість Польщі, а й ієрархія. Він виявився досить ефективним, оскільки план дій був усебічно обміркований у синоді та на нараді юрисконсультів консисторій⁴⁴. Акцію захисту очолив глава православної церкви в Польщі митрополит Діонісій. Її поточними справами керував завідувач правничого відділу митрополії К.Ніколаєв⁴⁵. Єпархіальні комітети для оборони прав православної церкви, які створювалися відповідно до рішення синоду від 22 березня 1930 р., очолювали правлячі єпископи⁴⁶.

Ці комітети діяли солідарно, готували історичні довідки на кожен об'єкт, якому загрожувала ревіндикація. Інформація про їхню діяльність та документальні підтвердження законних прав православних громад на культові споруди регулярно оприлюднювалися в церковних періодичних виданнях. Для покриття видатків, пов'язаних із судовим захистом, був створений спеціальний фонд, який складався з обов'язкових внесків усіх православних парафій⁴⁷.

Ієрархія греко-католицької церкви Польщі категорично відмежувалася від ініціативи римо-католицьких єпископів. Митрополит А.Шептицький із цього приводу 2 лютого 1930 р. в інтерв'ю газеті "День польський" заявив: "Мені здається, що більше треба глядіти на душі, які моляться, аніж на святині, в яких моляться. Не можна такому народові, що терпів релігійно й тепер терпить із релігійних мотивів... давати відчувати щось наче новий релігійний примус чи кривду. Церква хоче єдності, але церква не хоче нікому відбирати віри. Якби дійшло до ревіндикацій, то, боюся, щоби вони мали не цей перший, але той останній результат. Греко-католицькі духовні кола не візьмуть у ревіндикації ніякої участі. Я радий, що можу це сказати"⁴⁸.

Претензії римо-католицьких єпископів викликали антикатолицькі та антипольські виступи не тільки всередині країни, а й за її межами. Ревіндикаційні акції та судові позови костелу широко коментувала як польська, так і європейська преса. Протести із цього приводу до Ліги Націй надійшли з країн Європи, Азії та Америки⁴⁹.

Незважаючи на реакцію світової громадськості щодо ревіндикацій, дистанціювання греко-католицької ієрархії та неприхильне ставлення більшості католицьких осередків краю, латинські єпископи в суперечці з православною церквою звернулися по посередництво до державних органів, які визнали акцію польських єпископів такою, що ускладнює ситуацію в Польщі й зажадали відмовитися від будь-яких претензій на православні церкви. Остаточне рішення в цій справі (на користь православної церкви) верховний суд ухвалив 20 листопада 1933 р. Згідно з ним, передача православних церков римо-католицькому духовництву могла відбуватися лише в окремих випадках на основі рішень світської влади. Оскільки це рішення вищої судової інстанції спиралося на розпорядження комісара східних земель від 22 жовтня 1919 р., то йшлося лише про повернення колишніх римо-католицьких церков, які російський уряд свого часу передав православним. Католицька церква втрачала можливість претендувати на колишні греко-католицькі церкви.

Третя фаза ревіндикаційної акції припадає на 1937–1939 рр. Її характеризують нові риси. Якщо раніше ініціаторами кампанії була переважно ієрархія католицької церкви на "східних кресах", а урядові особи стояли осторонь, або намагалися її зупинити, то в цей період ситуація суттєво змінилася. Ініціаторами ревіндикаційної акції виступили саме урядовці із санаційного табору. У ці роки значно ускладнилася міжнародна ситуація. На східних теренах II Речіпосполитої класові бої поєднувалися з національними конфліктами, міжконфесійними ускладненнями та суперечностями, урядовими репресіями супроти місцевого населення, напругою між греко- й римо-католиками.

Значно посилилася полонізація населення – із цією метою було організовано рух так званої "шляхти загородової"⁵⁰. Перед у цій справі вели військові, які намагалися зробити "хрещеними поляками" майже 1 млн. населення східних те-

ренів держави, апелюючи до його польського походження. Ставка робилася на пробудження почуття "шляхетності", "живої національної традиції". До організації руху "шляхти загородової" було залучено католицьких священників. Цей рух активно пропагувала католицька преса. Розпочалося створення мережі осередків союзу "шляхти загородової", організовувалися з'їзди, а патрунували цю кампанію діячі церкви. "Шляхта загорова" готувалася до акцій полонізації православної церкви, оскільки саме їй відводилася головна роль в антиправославних ревіндикаційних діях.

Восени 1937 р. розпочалася пацифікація православної церкви в Люблінському воєводстві, згодом у Волинському, Поліському та інших "кресових" воєводствах. Здійснювалася вона двома шляхами. З одного боку, створювалося щось на зразок суспільного руху (головний компонент – "шляхта загорова"), метою якого було "формування польськості" на цих землях, а з іншого – за допомогою війська та поліції здійснювалися антиправославні провокації.

Цю наступальну акцію очолювало Товариство розвитку східних земель. До правлінь товариств залучалися працівники апарату освіти (куратори, інспектори, викладачі), духовні особи з костельної ієрархії, представники громадських організацій, а також військові й поліцейські⁵¹. Фактично акцією керував другий відділ генерального штабу збройних сил ("двуйка"). Вістря кампанії скеровувалося проти православ'я, а її головною метою була ліквідація православної церкви та навернення її вірних на католицизм.

Про тогочасні події розповів свідок – колишній православний священник: "Почалося з переслідувань у прикордонній смузі. Забороняли відвідувати рідню в сусідньому селі без спеціального дозволу військової влади, а дозвіл отримати було неможливо. Забороняли вечорами світити світло в хатах, відвідувати своїх сусідів, забороняли всю українську пресу та книжки під загрозою кари в'язниці. Були випадки, що за українську газету судили від 3-х і більше місяців в'язниці. У такий спосіб підготовлювали ґрунт до акції "навернення". Щоб "акцію" прискорити, заборонено було православним священникам відвідувати по хатах своїх парафіян, та частково здійснювалися арешти священників без найменших причин, лише тому, щоб перешкодити в недільних Богослужбах"⁵².

11 грудня 1936 р. в Любліні був створений координаційний комітет під орудою командувача військової округи генерала М. Сморовінського⁵³. Завданням комітету стало знищення православних церков. Виконавчим (екзекутивним) органом був окремих штаб військової безпеки на чолі з полковником З. Крогульським. На Холмщині й Підляшші ревіндикаційною акцією керували бригадний генерал Б. Ольбрихт, а від 21 травня 1938 р. – полковник М. Бурковський (З піхотна дивізія легіонерів, штаб у Замості)⁵⁴.

Ілюстрацією поєднання ревіндикації та пацифікації може бути такий факт. Восени 1937 р. набули розголосу події в селі Гриньках (Кременецький повіт, неподалік від радянського кордону). За повідомленням офіційної преси й католицьких часописів, 17 жовтня 1937 р. місцевий гарнізон корпусу охорони прикордоння відзначав своє свято. Після врочистостей з'ясувалося, що портрети державних діячів II Речіпосполитої були "збезчещені", а це загрожувало мешканцям пацифікацією. Щоб відвернути лихо, до керівництва КОП звернулася делегація гриньківчан, яка попросила депортувати із села кількох осіб ("українських терористів"). Водночас селяни запитали, чим вони можуть засвідчити свою лояльність? Комендант схвалив їхнє "шляхетне пробудження" й за допомогою учителя організував збори в школі, під час яких шість родин заявили про "готовність перейти на католицизм". Для того, щоб "повчити їх католицькій релігії", до села приїхав ксьондз Ярошевич із Ланівців. По кількох тижнях, а саме 19 грудня 1937 р., до костелу в Ланівцях із Гриньок прийшло 130 осіб (усі "врочисто прийняли като-

лицьку віру"). Згодом іще 170 гриньківчан були "прийняті на лоно костелу католицького". До кінця грудня "навернулося" 600 осіб⁵⁵. Тоді ж було помічено, що особливому тиску з боку місцевих урядовців піддавалися громадяни, прізвища яких закінчувалися на "-с(ц)ький", "-вич".

Так почалася кампанія "навернення на католицизм одного мільйону душ на Волині". Після Гриньок конверсії православних відбувалися в інших місцевостях за допомогою "місіонерів" – жовнірів КОП, війська та поліції. Католицька преса цього періоду переповнена подібною інформацією. Одна з газет подала в 1938 р. низку повідомлень: про перехід на католицизм 116 осіб у Ланівцях⁵⁶, про навернення в Ганьській парафії, про перехід на католицизм 38 осіб у Новомалині на Волині⁵⁷. Незабаром повідомлялося, що "8 тис. осіб навернулося з православ'я до костелу католицького"⁵⁸. За кілька тижнів та ж газета знову інформувала про перехід на католицизм 230 осіб у Седлецькій Рудні, а також кількох родин у Бугрині під Рівним і в Боремелі під Дубном⁵⁹. Це інформація лише однієї газети, а про "навернення" писали й інші "кресові" та центральні часописи.

Однією з характерних рис цієї фази ревіндикаційних акцій у II Речіпосполитій було масове знищення православних церков. Воно, по суті, було складовою розрахованого на кільканадцять років плану знищення української людності на Волині, Холмщині й Підляшші. Генерал Б. Ольбрихт видав два таємні накази комендантам військ на українських землях (від 28 жовтня 1937 р. й 8 березня 1938 р.). У другому наказі гарнізонним комендантам доручалося "негайно розібрати або передати католицькому костелові 54 церкви, що є замкнені або стоять пустою, адже церкви – чинник протидержавної агітації для попів (православних) і для комуністів"⁶⁰.

Весною 1938 р., на Великдень, було зачинено православні церкви в Томашівському, Грубешівському та інших повітах Холмщини. Ба більше – їх відразу почали розбирати. Масове закриття та нищення православних святинь на Холмщині припало на червень–липень 1938 р. Представники місцевої влади не тільки брали безпосередню участь у знищенні церков, але й примушували православних вірних платити за це робітникам. Деяким громадам руйнування власних храмів обійшлося в 1 тис. злотих⁶¹.

Згодом греко-католик С. Баран, виступаючи в сеймі із засудженням проти-правних дій місцевої влади⁶², так розповідав про нищення храмів: "Діялося це при розпучливому плачі й голосних лементах української православної людності. Польські робітники виносили з церкви образи, книги, ризи та інше церковне начиння, скидали це все на одну купу й щойно тоді приступали до бурення церкви. При цьому нищили не раз старий цвинтар біля церкви та церковну огорожу, зрізували дерева й усю площу зрівнювали із землею та засівали травою, щоб по церкві не залишити ніякого сліду. Бували випадки, що робітники приїздили не тільки з поліцією, але ще й з поліційними псами, щоб відганяти православних селян і селянок від церкви. При нищенні церков не щаджено й тлінних останків православних, що їх викидувано з найбільшою наругою з могил"⁶³.

Морально-психологічний стан православної людності східного регіону Польщі, яка майже 20 років перебувала у своєрідній віросповідній облозі, ілюструє такий приклад. Коли до міністра віровизнань та народної освіти Свентославського під час його перебування в Луцьку з'явилася делегація православних мирян, щоб висловити скарги-протести проти релігійних утисків, то один із найстарших делегатів із гіркою іронією, яка межувала з відчаєм, спитав його: "Скажіть нам, пане міністре, чи нам треба закопуватися в землю зі своєю вірою? Коли треба, то ми готові"⁶⁴.

Протягом червня–липня 1938 р. лише на Холмщині й Підляшші було знищено 112 церков, у тому числі 98 збудованих до Берестейської унії (церкви сіл

Щербишина (1184 р.), Корниць (1578 р.), собори в містах Білій Підлясці (1582 р.) й Замості (1589 р.) та ін.). В інтерпеляції посла сейму С. Барана на адресу прем'єр-міністра Польщі від 21 липня 1938 р.⁶⁵ ці втрати були оцінені як "невіджалувана втрата для історії культури"⁶⁶.

Це був не перший виступ греко-католика С. Барана на захист православних. Ще 11 лютого 1938 р. він подав до сенату інтерпеляцію на 12 аркушах у справі католицької акції навернення православних на Кременеччині, в якій наводилося багато фактів, імен, дат, що вказували на поширену практику глузу над релігійними переконаннями православних у прикордонних місцевостях. С. Баран вимагав "припинити терор серед місцевого українського православного населення, розслідувати наведені в інтерпеляції факти й притягнути до відповідальності тих, хто вели згадану недозволену правом агітацію, створити умови, щоб місцеве українське православне населення охоронити перед дальшим терором"⁶⁷.

Митрополит греко-католицької церкви А. Шептицький 16 липня 1938 р. видав архіпастирського листа, в якому висловив протест проти вандалізму польських урядовців і співчуття нещастю православних українців. Про лист знало лише найближче оточення митрополита (його було конфісковано), але чутка про нього все ж дійшла до православних і його рукописні копії ширилися не тільки в Польщі, але й за кордоном. Так, священник Осип Кадочний у листі до митрополита Андрея від 31 серпня 1938 р. висловлював "захоплення" його змістом, наголошуючи, що "попит за тим пастирським листом є такий великий, що я попросту не можу собі ради дати з тими всіма знайомими, передовсім з-за границі, які б хотіли мати того листа"⁶⁸. Роман Корда – голова управи товариства "Українська Далекохідна січ" – у вересні того ж року писав: "Не можемо, ваша ексцеленціє, не висказати вам ще більшої подяки за вашу таку могутню піддержку української православної церкви вашим історичним пастирським листом, який дістався до нас через величезні простори в повному тексті, помимо цензур та заборон. Читаємо й душа, і серце кріпнуть. Не страшні переслідування, за нами князь церкви української, за нами душпастир нації української"⁶⁹.

Безпрецедентний тиск на православне населення проявився й у тому, що десятки священників зазнавали покарань і переслідувань⁷⁰. Штрафи були значними – від 200 до 1200 злотих. За відправу богослужінь, здійснення треб, молитву на цвинтарі православних ієреїв заарештовували на термін від 1-го до 2-х місяців⁷¹.

Ревіндикаційна кампанія на східних землях II Речіпосполитої набула широких масштабів. Довідуємося про це з меморіалу від 29 березня 1938 р., адресованого міністрові віровизнань та народної освіти. У ньому зазначалося, що в 1937–1938 рр. "православна спільнота на Волині й поза Волиню була стурбована й шокована фактами, які мали місце в її церковному житті... У кінці 1937 р. почалася серед мешканців православних сіл у прикордонній смузі акція навернення на католицизм, яка, почавшись від села Гриньки Кременецького повіту, охопила до цього часу села Осніки, Козачки, Грибів, Молотків, Білозірку, Шушківці, Янківці, Ожешківці, Ланівці, Юськівці, Краснолуки, Загайці Великі, Загайці Малі – Кременецького повіту; Сіянци, Бочанівку, Милятин, Мощаницю, Волосківці, Вельбовно, Новородчиці, Лідавку, Баранівку, Ляхів, Новомалин, Лючин, Хорів, Бучу, Будераж, м. Остріг – Здолбунівського повіту; Майків, Русивель, Крилів, Черницю, Користь, Козак, Річки, Бабин-Корецький, Кобилів, Сторожів, Заврів, Глубочек, м. Корець – Рівненського повіту"⁷². Це дає уявлення про масштаб ревіндикаційної акції, методи здійснення якої були не духовні, а військові, бо як уже відзначалося, "місіонери" були в одностроях КОП. Після наведення фактів про порушення права на свободу совісті, а також громадянських прав при "переході на католицизм", автор меморіалу⁷³ констатує: "Неупереджене вивчення справи, що стосується цієї акції навернення на католицизм, яке здійснила би комісія

з незалежних представників православної людності, висвітлювало б належним чином цю справу й виявило б багато драматичних фактів із життя православних у прикордонній смузі на Волині, зтероризованих цією місіонерською акцією"⁷⁴. Меморіал надійшов із регіону, який був охоплений найбільш жорстокими формами ревіндикації.

16 червня 1938 р. з приводу знищення 100 церков у Люблінському воєводстві було ухвалено "меморандум собору єпископів Автокефальної православної церкви в Польщі". У ньому вказувалося: "Історія всіх народів, особливо польського, переконливо свідчить, що насильством і жорстокістю ніколи не вдається досягнути тих цілей, що ставлять перед собою люди, які позбулися почуття правди"⁷⁵. Собор прийняв рішення про відбуття 1–3 серпня 1938 р. триденного посту по всій митрополії з богослужіннями в усіх церквах двічі на день у чорних жалобних ризах. Уряд відразу конфіскував цей документ і він не з'явився в пресі⁷⁶.

20 червня 1938 р. Польща підписала договір із Ватиканом щодо майна римокатолицької церкви ("поунійні добра"). У ньому стверджувалося, що майно парафій православної церкви, яке в минулому належало греко-католицькій чи римокатолицькій церквам, переходить у власність Польської держави. Ватикан отримав відшкодування у 2,5 млн. злотих. Договір викликав багато запитань: по-перше, справжня вартість церковних земель становила приблизно 7,5 млн. злотих; по-друге, ці землі продавалися вже вдруге (спочатку за них заплатив російський уряд)⁷⁷.

Ці положення були дуже вигідними для польського уряду, який набував юридичного права вільно розпоряджатися православними храмами та майном, викупленим у Ватикану. Зміст договору був настільки антиправославним, що негативна реакція на нього з боку демократичних кіл суспільства не забарилася. Уже на початку липня 1938 р. з протестами виступили послы сейму: православний священник М. Волков із Сарн, С. Скрипник, греко-католик С. Баран. Їхні виступи були настільки гострими, що окремі послы-поляки почали вимагати притягнення промовців до суду. М. Волков пізніше був навіть позбавлений парафії й деякий час переховувався в покоях глави церкви митрополита Діонісія. Газета "Діло" писала із цього приводу: "Сьогодні заманіфестували репрезентанти українського греко-католицького й православного населення з Галичини, Волині й Підляшшя в польському сеймі свою українську національну єдність та спільноту в обороні національно-церковних позицій"⁷⁸. Помітне враження на присутніх у сеймі справила заява С. Барана: "Як українець – греко-католик, який підлягає апостольській столиці й папі, заявляю, що справа оборони православної церкви – це національна справа цілого українського народу, і тому ми, українські галицькі послы – греко-католики, голосуватимемо проти (законопроекту – *Н.С.*) в обороні близької нам православної церкви та в інтересах народу, в ім'я його історичних і теперішніх прав"⁷⁹. Проте ані сейм, ані сенат не зважили на протести – рішення було прийняте.

Бурхливе обговорення договору на певний час відсунуло проблему нищення православних церков, яке, утім, набуло ще більших масштабів. Особливу увагу привертала віросповідна й національна ревіндикація на Холмщині, де унію було скасовано найпізніше – приблизно за півстоліття перед цим. Тут промотором усієї ревіндикаційної акції також були військові. Зазначимо, що в жодному разі не йшлося про відновлення унії (діяльності греко-католицької церкви), навпаки – уважалося, що це загрожуватиме колонізації.

Ревіндикаційно-полонізаційною діяльністю керував спеціальний координаційний комітет, а участь у ній брало Товариство розвитку східних земель. Зміцнюючи латинський обряд, координаційний комітет давав рішучі антиуніатські вказівки.

Аналогічну позицію щодо уніатства займала частина латинського духовництва. Ксьондз доктор Г.Секрецький писав: "Годі експериментувати! Полонізація Холмщини, яка була зупинена російськими військами, повинна здійснюватися за допомогою римокатолицького обряду. Адже чи не є нашим завданням поширен-

ня західної культури, польської культури, на Схід? Чи, навпаки, візантійський дух сходитиме над КОП'ом? Під Варшавою?"⁸⁰. Така позиція викликала досить помірковану критику з боку ініціаторів неоунії (польські єзуїти, які діяли в рідній східній політиці Ватикану).

Військові знаходили повне розуміння своїх планів і методів їх реалізації з боку римо-католицької церкви Польщі та підтримку всієї ревіндикаційно-полонізаційної акції, яка проводилася в умовах широкої пацифікації українського населення⁸¹. Її керівники – генерали армії М. Сморовінський та Б.Ольбрихт – відкидали будь-які докори сумління й давали чіткі накази своїм підлеглим, що санкціонували безпрецедентну акцію релігійних переслідувань у II Речіпосполитій.

Згідно із директивами, які регулювали перебіг третьої фази ревіндикації (1937–1939 рр.), було розпочато кампанію нечуваного тиску на православних із метою "схилити" до переходу на католицизм латинського обряду. Форми тиску були різні: загроза знищення або відібрання церков; вплив через школи; фінансові, податкові утиски; організація "боївки", які атакували стійких та опірних і залякували нестійких. Холмщина знову стала ареною жорстоких переслідувань (як і за часів російського царату) лише за те, що люди не приймали такої релігії, яку їм накидала влада.

Вища католицька влада не давала офіційних директив духовництву на місцях (принаймні, їм не вдалося віднайти в архівах), але водночас не протестувала (як це зробив митрополит А. Шептицький⁸²) проти його участі в ревіндикаційних акціях⁸³. Це мало вирішальне значення, адже не можна було ревіндикувати "душ" без участі ксьондзів, які повинні були виконати канонічні акти прийняття до римо-католицької церкви⁸⁴.

Досить логічний і обґрунтований висновок робить відомий польський релігієзнавець В.Мислек: "Чи йшлося про те, що в ході ревіндикації порушувався закон, здійснювалася наруга над людьми, застосовувалися по суті середньовічні, нелюдські засоби й методи? І це вимагало "тихої" реакції зверху? Здається, що найважливішим було щось інше, а саме, що римська курія була зацікавлена не стільки в полонізації східних рубежів Польщі, як у відновленні унії при одночасному збереженні національної відрубності православних, потенційних уніатів. Латинська ієрархія в Польщі намагалася уникнути конфлікту з римською курією, перед якою вона мала зобов'язання підтримувати й розвивати унійний рух у східнослов'янському обряді"⁸⁵.

Треба також мати на увазі, що польські єзуїти в регіонах поширення ревіндикації були зацікавлені в преференціюванні саме східнослов'янського обряду, і надзвичайно ангажувалися в акції розвитку його осередків. Тож вони гостро критикували ревіндикаційну діяльність. "Із Люблінської єпархії, – писав орган єзуїтів "Орієнс", – отримали приватну інформацію, що масовий перехід православних на католицизм латинського обряду в березні та квітні цього року, про що неодноразово повідомляли різні часописи, не завжди, на жаль, був виявом внутрішнього й добровільного переконання навернених, навпаки, у більшості випадків це був результат активної інтервенції якихось безвідповідальних чинників ... необхідно засуджувати й відкидати методи "навернення", які нагадували б спосіб навернення колись уніатів царським урядом"⁸⁶.

Апостольський візитатор католицизму східного обряду М. Чарнецький, повідомляючи у Ватикан про події на Холмщині й Підляшші, констатував: "Там можна вважати унію похованою"⁸⁷.

Своєрідним підсумком майже двадцятирічного протистояння православної церкви в Польщі тискові з боку урядовців та римо-католицької церкви можуть бути слова зі "скорботного звертання" найстаршого православного священика у Варшаві, протопресвітера митрополичого храму Т. Теодоровича, яке він передав ми-

трополиту Діонісію в день відкриття липневого собору єпископів 1938 р.: "Час говорити правду вже відкрито, бо все рівно її скаже (і вже говорить) церковний народ та історія. Ми самі в достатній мірі своїми "поступками" в багатьох питаннях підготували те, що з нами витворюють. Наша ієрархія й церква загалом піддавалася за всі минулі роки випробуванню з боку тих, хто за нами наглядав: що "ми" є церковно й на що здатні? І "вони" впевнилися, що ми здатні на всякі поступки й у своїй традиційній церковності. Треба змінити вигляд священика, надягти навіть військовий мундир (а мундир – великий символ!), – ми згодні, бо східний вигляд священика... некультурний (!). Мова Богослужіння? На всіх мовах, скільки завгодно! Новий стиль? Будь ласка! Автокефалія без усяких прав, без згоди церковного народу й своєї матері-церкви? Готові! Забути свою національну мову в проповіді, у спілкуванні з народом і навіть у домашній обстановці? І на це згодні! Тільки б своє положення, свої привілеї, зручності, владу зберегти. Якби ієрархія при рішенні всіх цих важливих питань залучила б до них, до участі у вирішенні, духовництво й народ – цього б, звичайно, не було"⁸⁸.

Національна і конфесійна політика в міжвоєнній Польщі була зорієнтована на національну асиміляцію та релігійну інтеграцію православних українців із польською нацією й римо-католицькою церквою. Активізований цією політикою протилежний процес українзації церковно-релігійного життя православних стимулювався усвідомленням національного начала в духовних, релігійних, звичаєвих виявах українського народу. Українізація православної церкви підсилювалася патріотичними настроями значної частини православних мирян, свідомої української інтелігенції (особливо на Волині). Цьому процесові заважали, а то й протидіяли, ті ієрархи православної церкви, які були зросійщені, орієнтувалися на Московську патріархію, а також частина угодовського духовенства, налаштованого на безпринципну співпрацю з державними чинниками за рахунок інтересів українзації церкви.

Діяльність української громадськості та патріотичної частини духовництва була важливим засобом протидії полонізації й таким методам знищення українського православ'я, як "ревіндикація сакральних об'єктів і душ", неоунія та інші форми конфесійної деградації українців.

Українізація церкви, яка особливого розмаху набула на Волині, після її тривалого зросійщення в ХІХ й на початку ХХ ст. і спроб полонізації протягом усього міжвоєнного періоду, виявилася, по-перше, у відновленні соборного устрою (всі парафіяни, а не лише духовництво, брали активну участь у церковно-релігійному житті); по-друге, у відродженні українських обрядів і звичаїв, що сприяло очищенню від іновірних запозичень; по-третє, у своєрідній інкультурації православ'я, тобто впровадженні в церковно-релігійну сферу національної культури, української духовності, богослужбової мови. Ці фактори протидіяли асиміляційним процесам і сприяли формуванню національної самоідентифікації українців.

¹ Дашкевич Я. Шляхи подолання стереотипів (перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків: українська точка зору) // Матеріали міжнародної наукової конференції "Польща – Україна: історична спадщина і суспільна свідомість" (Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р.). – К., 1992. – С. 26, 27.

² Теодорович Т. Берегите свое сокровище – веру (листівка).

³ Ревіндикації (від лат. *vindicatio* – витребування власником (позивачем) свого майна в судовому порядку від третьої особи; *re* – префікс, що означає "назад", "знову") – акції польського католицького єпископату з метою повернення й привласнення церков та інших сакральних об'єктів, земельних угідь, маєтків, якими володіла православна церква в Польщі. Див.: Релігієзнавчий словник. – К., 1996. – С. 271.

⁴ Див.: Сивіцький М. Записки сірого волиняка. – К., 2000. – С. 70–74; Кучерена М. Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців (1919–1939 рр.) // Україна–Польща: важкі питання. Матеріали ІІ міжнародного семінару істориків

"Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках" (Варшава, 22–24 травня 1997 р.). – Варшава, 1998. – С. 17, 18.

⁵ Васильєва Л. Українське питання в польській політиці міжвоєнного часу // Матеріали міжнародної наукової конференції "Польща – Україна: історична спадщина і суспільна свідомість" (Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р.). – К., 1992. – С. 14, 15.

⁶ Николаев К.Н. Правовое положение святой автокефальной православной церкви в Польше. – Варшава, 1927. – С. 7.

⁷ Papierzyńska-Turek M. Kościół prawosławny w polityce narodowościowej państwa polskiego w latach 1918–1939 // Władze państwowe a związki wyznaniowe w Polsce XVI–XX wieku. – Warszawa, 1986. – S. 398.

⁸ Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. – К., 2000. – С. 398.

⁹ Dekret prezydenta Rzeczypospolitej №597 – z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1938. – Nr. 88. – S. 1318–1326.

¹⁰ Гірський А. Спольщення православ'я чи московська мімікрія // У лоні нез'єднаної православної церкви. Збірник статей на теми українського церковного життя. – Луцьк; Ковель; Крем'янець на Волині, б. р. в. – С. 23.

¹¹ Там само.

¹² Комар В.Л. "Українське питання" в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.) // Український історичний журнал. – 2001. – №5. – С. 121–124.

¹³ Chojnowski A. Koncepcja narodowościowej polityki rządów polskich w latach 1921–1939. – Warszawa; Wrocław; Kraków; Gdańsk, 1979. – S. 78.

¹⁴ Кучерена М. Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців (1919–1939 рр.). – С. 19–21.

¹⁵ Chojnowski A. Koncepcja narodowościowej polityki rządów polskich w latach 1921 – 1939. – S. 98.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Воскресное чтение. – 1933. – №8. – С. 125, 126.

¹⁸ Комар В.Л. "Українське питання" в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.). – С. 123–125.

¹⁹ Там само. – С. 124.

²⁰ Певний П. Дещо про меморіал (посмертне) // Літопис Волині. – 1958. – Ч. 4. – С. 63.

²¹ Власовський І. Митрополит Олексій Громадський, † 1943–1963 // Українське православне слово. – 1963. – №8. – С. 6.

²² Там само.

²³ Там само. – С. 7.

²⁴ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 4671. – Арк.1.

²⁵ Там само. – Арк. 5.

²⁶ Там само. – Арк. 16–18.

²⁷ Див.: Srokowski K. Sprawa narodowościowa na kresach wschodnich. – Kraków, 1924. – S. 58.

²⁸ Сергійчук В. З історії українців Холмщини й Підляшшя // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1997. – С. 78–82.

²⁹ Курганець О. Православна церква в міжвоєнній Польщі, 1918–1939. – Рим, 1974. – С. 135–139.

³⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 220.

³¹ Див.: Свитич А.К. Православная церковь в Польше и её автокефалия // Православная церковь на Украине и в Польше в XX столетии. 1917–1950. – М., 1997. – С. 159.

³² Srokowski K. Sprawa narodowościowa na kresach wschodnich. – S. 75.

Див.: Николаев К.Н. Восточный обряд. – Париж, 1950. – С. 263.

³⁴ Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя: Видатніші особи ХХ століття. – Л., 1997. – С. 26.

³⁵ З трибуни. Промови українських послів і сенаторів у польських соймі і сенаті. – Львів; Луцьк; Холм; Берестя, 1925. – Т. 1. – С. 35.

³⁶ Там само. – С. 80.

³⁷ Ateneum kapłański. – 1937. – Z. 39. – S. 491.

³⁸ Przegląd katolicki. – 1938. – Z. 5. – S. 27.

³⁹ Процес за православні церкви. Справа так званих ревіндикаційних судових процесів про передачу 724 православних святинь римо-католицькому костелові. – Варшава, 1930. – Ч. 1: Волинь і Полісся. – С. 9.

- ⁴⁰ Рівненський обласний краєзнавчий музей (далі – РКМ). – 1454/VIII Д 1691.
- ⁴¹ Dziennik Polski. – 1929. – 29.XI.
- ⁴² Процес за православні церкви. Справа так званих ревіндикаційних судових процесів за передачу 724 православних святинь римо-католицькому костелові. – Ч.1: Волинь і Полісся. – С. 48, 49.
- ⁴³ Див.: *Оксенюк Р.* Нариси історії Волині: соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939). – Л., 1970. – С. 209; *Швагуляк М.* Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. // ЗНТШ. – Т. ССХХІІ. – Праці історико-філософської секції. – Л., 1991. – С. 111–145.
- ⁴⁴ Див.: *Власовський І.* Митрополит Олексій Громадський: † 1943–1963 // Українське православне слово. – 1963. – №6. – С. 8.
- ⁴⁵ За активну й кваліфіковану участь в обороні прав православної церкви в листопаді 1933 р. К.Ніколаєв отримав вказівку “у двотижневий термін разом із дружиною покинути Польщу”, де він прожив 13 років. Див.: *Николаев К.Н.* Восточный обряд. – С. 13.
- ⁴⁶ РКМ. – 4508/VIII Д 1773.
- ⁴⁷ РКМ. – 12358/2/VIII Д 2373/2.
- ⁴⁸ Процес за православні церкви. – С. 12–14.
- ⁴⁹ Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 107. – Арк. 19; *Пастернак Є.* Нарис історії Холмщини й Підляшшя: Новіші часи. – Вінніпег; Торонто, 1989. – С. 235.
- ⁵⁰ Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 107. – Арк. 16.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² *П.С., священик (свідок подій).* Деяко про події в Гриньках // Літопис Волині. – 1956. – Ч. 3. – С. 86, 87.
- ⁵³ Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 107. – Арк. 16.
- ⁵⁴ Див.: *Пастернак Є.* До 45-ліття руйнування українських православних церков на Холмщині і Підляшші // В обороні віри: Зб. статей, присвячений 1000-літтю хрещення України в 988 р. – Торонто, 1984. – Ч. 5. – С. 69–74.
- ⁵⁵ Див.: *Michalowski J.D.* Masowy powrót do Kościoła i polskości. Walka o jeden million dusz na Wołyniu // Przewodnik Katolicki. – 1938. – Z. 17.
- ⁵⁶ Gazeta Święteczna. – 1938. – №2970.
- ⁵⁷ Ibid. – №2989.
- ⁵⁸ Ibid. – №2999.
- ⁵⁹ Ibid. – №3008.
- ⁶⁰ Цит. за: *Пастернак Є.* До 45-ліття руйнування українських православних церков на Холмщині і Підляшші. – С. 69–74.
- ⁶¹ *Островський Л.* В обороні православної віри // Літопис Волині. – 1958. – Ч. 4. – С. 71.
- ⁶² Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 107. – Арк. 21–24.
- ⁶³ Цит. за: *Соколов А.* Найбільше добро – правда: Зб. статей. – Вінніпег, 1980. – С. 99.
- ⁶⁴ Цит. за: *Дорошенко Д.* Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – С. 62.
- ⁶⁵ Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 107. – Арк. 21–24.
- ⁶⁶ Цит. за: *Пастернак Є.* Нарис історії Холмщини і Підляшшя: Новіші часи. – С. 388.
- ⁶⁷ Цит. за: Церква і нарід. – 1938. – 1 березня. – С. 207, 208.
- ⁶⁸ Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність: церква і церковна єдність: документи і матеріали. 1899–1944: У 2 т., 3 кн. – Л., 1999. –Т. 2: Церква і суспільне життя. – Кн.2: Листування. – С. 880.
- ⁶⁹ Там само. – С. 882.
- ⁷⁰ Див.: ЦДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 2650. – Арк. 41.
- ⁷¹ *Пастернак Є.* Нарис історії Холмщини і Підляшшя... – С. 391.
- ⁷² Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДА України у Львові). – Ф. 201. – Оп. 4. – Спр. 4082. – Арк. 1.
- ⁷³ Меморіал складено “представниками православного населення Більського, Білгорайського, Володавського, Грубешівського, Шорського, Томашівського й Холмського деканатів”.
- ⁷⁴ ЦДА України у Львові. – Ф. 201. – Оп. 4. – Спр. 4082. – Арк. 5.
- ⁷⁵ Цит. за: *Пастернак Є.* Нарис історії Холмщини і Підляшшя... – С. 399.
- ⁷⁶ Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 107. – Арк. 25, 26.

⁷⁷ Вишневецький В. Трагедія православних церков у Польщі // Пам'ятки України. – 1990. – №4 / 1991. – №1. – С. 18, 19.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Zew krwi polskich męczenników z ziemi Chełmskiej i Podlaskiej. – Lublin, 1939. – S. 29.

⁸¹ Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 107. – Арк. 18.

⁸² Там само. – Арк. 27, 28.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само. – Арк. 18.

⁸⁵ Mysiek W. Rewindykacje i rasyfikacje. – Warszawa, 1987. – S. 182, 183.

⁸⁶ Oriens. – 1939. – Z. 3. – S. 24.

⁸⁷ Бахталовський Р. о. Апостол з'єдинення наших часів. Спогади. – Л., 2001. – С. 213.

⁸⁸ Цит. за: Свитич А.К. Православная церковь в Польше и её автокефалия. – С. 227, 228.

The article is dedicated to the examination of Orthodox Church condition in interwar Poland. It was found out that at the heart of state ethnic and religious policy were two ideas: guarantee of state unity is in religious unity; church union gives reverse consequences from the view of state integration. The author observed in detail the fulfillment of measures regarding Ukrainian Orthodoxy transformation on Volyn', Kholmshyna and Pidliashshia (“revendication of sacral objects and souls”).